

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

УКРАЇНА ТА ЇЇ ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНТЕКСТ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

Історична практика зарубіжних країн упродовж віків переконливо засвідчила глибокий та всебічний вплив міжнародних змін на становлення й розвиток національної державності суспільно-політичного розвитку кожної окремої держави з напрямком світової цивілізації. Тож закономірно, українська і зарубіжна історична наука проявляє значний інтерес до проблем взаємодії внутрішнього стану державних утворень та їх зовнішньої політики у континуумі світової кон'юнктури, що склалася на пізніх етапах всесвітньо-історичного процесу.

Зауважимо, що географічна наближеність до кордонів Європейського Союзу і відсутність чіткої позиції стосовно можливостей, перспектив й наслідків реалізації європейського вибору України, відсутність стратегії, що базувалась би на науковій концепції входження у міжнародну спільноту, вимагають наукового дослідження теоретико-концептуальних засад і практики здійснення зовнішніх взаємин України із зарубіжними державами. Така наукова розвідка актуальна передусім в ракурсі утвердження системи міжнародних відносин на європейському континенті у XXI ст., а також відстоювання національних інтересів та геостратегічних пріоритетів у довгостроковій перспективі. Зауважимо, що сьогодні існує чимало спроб висвітлення цього питання, передусім на популярно-публіцистичному рівні, однак відсутні серйозні аналітичні дослідження, які б ґрунтувалися на новітній методологічній основі й критеріях, сучасній джерелознавчій базі. Серед значної кількості праць українських учених, які зверталися до історії України в міжнародному контексті, виділимо фундаментальну колективну монографію науковців Інституту європейських досліджень НАН України та інших академічних інститутів, дослідних установ, викладачів вищих навчальних закладів України “Україна в Європі: контекст міжнародних відносин” за редакцією відомого українського історика, доктора історичних наук, професора А. І. Кудряченка*. Це перша комплексна наукова робота, присвячена історії міжнародних відносин України, виконана на основі цілісного опрацювання нових джерел та інтерпретаційних здобутків вітчизняної і зарубіжної наукової літератури, а також досвіду здійснення зовнішньої політики Української держави від середньовіччя до наших днів. У монографії на високому професійному рівні, як зазначається в анотації, проаналізовано актуальні проблеми міжнародних взаємин України з європейськими країнами упродовж IX–XXI століть. Авторський колектив цієї синтетичної книги здійснив

“аналіз політико-правового дискурсу генези міжнародних взаємин в Європі, дослідив роль України в системі міжнародних відносин на континенті, з’ясував регіональні інтереси та геостратегічні пріоритети незалежної України...”. Коло питань, які висвітлюють автори книжки (а це загалом понад 30 шанованих науковців) є воістину широким. У своїх розвідках вони показують сходження Української держави, попередні етапи її поступу в

* Україна в Європі: контекст міжнародних відносин /За редакцією доктора історичних наук, професора А. І. Кудряченка. – К.: Фенікс, 2011. – 632 с.

європейському контексті та подальшого розвитку в історичній перспективі. Аналіз відправних етапів державотворчого становлення уможливив бачення глибинних витоків міцних національних засад та кореспондування їх з міжнародним перебігом подій як в далекому минулому, так і в добу сучасного суверенного становлення України.

Варто зазначити, що монографія постала логічним продовженням фундаментальних напрацювань, які протягом останніх років здійснив Інститут європейських досліджень НАН України у співпраці з провідними науковцями інших інститутів НАН України, її науково-дослідних інститутів та вишів країни. Ще однією ґрунтовною спробою висвітлити місце України в континентальному просторі є колективна праця “Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього”^{*}, що вийшла друком у 2009 році. У ній знайшли розгляд питання історичної перспективи, сучасних актуальних проблем та можливостей утвердження незалежної України у колі європейських держав. Здійснений на широкому історичному матеріалі ретроспективний аналіз існування й визнання України далекими і близькими сусідами в спільному європейському домі, становлення, трансформація і сучасний стан цих взаємин надають можливість панорамного бачення вітчизняних європерспектив та покликані сприяти формуванню концептуальних засад утвердження нашої держави на європейському континенті.

У колективній монографії “Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку”[†], що була опублікована в 2010 р., всебічно досліджено феномен розвитку Європи, її культурно-цивілізаційні параметри і залученість України до цих процесів, проаналізовано європейський вибір України, його цивілізаційну складову, а також розвиток держави та громадянського суспільства в континуумі спільного європейського простору.

Запропонована науковій громадськості та широкому загалу читачів України і зарубіжних країн нинішня синтетична праця “Україна в Європі: контекст міжнародних відносин” має інтердисциплінарний характер, метою якої є: дослідження на основі фактичного матеріалу, значною частиною вперше введеного в науковий обіг у світлі нових методологічних підходів, основних тенденцій й закономірностей, специфіки та особливостей історичного буття Української держави як органічної складової європейської спільноти народів, які попри всю складність загальноісторичного процесу розвивали міждержавні відносини в різних сферах суспільно-політичного життя та облаштування європейського устрою від давніх часів до наших днів. При цьому зауважимо, що упродовж тривалого часу українська історична наука була позбавлена можливостей дослідження історії України в контексті загальноєвропейського історичного процесу. Натомість, загальновідомо, що історія людської цивілізації позначена всесвітністю розвитку на всіх попередніх етапах. Такий підхід авторів рецензованого дослідження, на нашу думку, є особливо актуальним сьогодні, у намаганні України відійти від односторонньої орієнтації у політичному, економічному і культурному розвитку й відновити штучно перерваний у радянську добу зв’язок із зарубіжними країнами.

Міжнародна еволюція на теренах сучасної України проходила в різні історичні епохи, відповідно до викликів й вимог часу. Визначаючи шляхи соціально-суспільного розвитку, Україна завжди враховувала цивілізаційні європейські, відтак і світові процеси. Долучення України до системи міжнародних відносин простежуються від античних часів, у період виникнення й розвитку Київської Русі, її трансформації у складі Литовсько-Польської держави та Речі Посполитої, у час козацької державності за Богдана Хмельницького, функціонування української цивілізації у складі Російської імперії, Польщі, Австро-

---

^{*} Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього / За редакцією доктора історичних наук, професора А. І. Кудряченка. – К.: Фенікс, 2009. – 544 с.

[†] Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку: колективна монографія / керівник авторського колективу і науковий редактор доктор історичних наук, професор А. І. Кудряченка. – К.: Університет “Україна”, 2010. – 405 с.

Угорщини, Радянського Союзу та виникнення й розвитку сучасної Української держави доби Незалежності.

У пропонованій монографії автори, з'ясовуючи складові тяглості взаємовпливів українського та європейського чинників, аналізують усталеність і наповненість зв'язків українства й інших європейських народів за часів Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, Гетьманщини та національних формувань початку ХХ ст., що було наслідком вікопомних етапів українського державотворення. У монографії на широкому джерелознавчому матеріалі висвітлено практику здебільшого культурно-цивілізаційних впливів багатьох століть, коли право визначення рішень стосовно навіть внутрішніх аспектів буття українців зосереджувалося у Варшаві, Відні, Москві чи в столицях інших впливових держав. Сьогодні, коли Україна є незалежною державою, взаємини з Європою та світом мають широке наповнення, спираються на все зростаючу політико-правову базу міжнародних відносин.

Структурно видання складається із п'яти змістовно пов'язаних за історично-проблемним принципом між собою частин, кожна із яких вміщує кілька розділів. Частина I "Політико-правовий дискурс історії та сучасних міжнародних відносин в Європі" наповнена матеріалами А. І. Кудряченка, Р. А. Кривоноса, С. В. Юрченка, О. О. Шморгуна, Т. О. Метельової, в яких йдеться про політико-правові засади історії та сучасних взаємин між народами в Європі, розглядаються їх теоретичні й практичні пріоритети періоду Середньовіччя, особливості теорії й практики міжнародних відносин у Новий та Новітній час, міжнародні відносини та імперативи у цій площині розвитку Європи в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. У матеріалах першої частини монографії автори проаналізували суспільно-політичний аспект міжнародних проблем, які існували раніше й існують нині на європейському континенті, а також розкрили теоретичні й політичні засади цивілізаційної ідентичності в українському і європейському визначеннях. Дослідники цілком правильно зазначають, що європейське Середньовіччя заклало історичний фундамент в основу практично всіх сучасних європейських націй, а позбавлені державності протягом Нового й значної частини Новітнього часу, окремі європейські народи (поляки, чехи, словаки, українці, білоруси та ін.) спромоглися встояти перед остаточною асиміляцією й вже наприкінці ХХ ст. відновили свою державність (с. 40). Зміцнення державності, нарощування демократичних перетворень в Україні складають практичну площину сучасних трансформацій, що є мобілізуючим чинником для всіх патріотичних сил країни, її прихильників в Європі та світі. На думку О. О. Шморгуна, від механізмів державної консолідації, "буде залежати майбутнє не тільки України, а й Європи і всього світу" (с. 115). Т. О. Метельова наголошує, що "європейський вибір України, який у нинішніх політичних реаліях щодалі більше проблематизується, під сумнів кладуть і в Європі, апелюючи якраз не стільки до змінюваних політичних чинників євроінтеграції України, скільки до неоднозначності самоідентифікації самих українців, яка, за всієї її варіативності у часі і наявних позитивних тенденціях, залишається стабільною за ознакою просторової суперечливості" (с. 118).

У другій частині видання "Минуле України у системі міжнародних відносин на континенті в ІХ–ХІХ століттях" з'ясовано та проаналізовано визначні етапи буття України в контексті становлення й розвитку міжнародних відносин в Європі упродовж означеного періоду: визначено вплив Київської Русі на систему відносин в європейському просторі, виокремлено пріоритети зовнішніх зв'язків українських земель в період від Пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу, утвердження нового статусу Української держави Б. Хмельницького (1648–1657 рр.), а також роль українства як складового цивілізаційного чинника в Російській імперії та в Габсбурзькій монархії (ХІХ – поч. ХХ ст.). Про Русь-Україну в системі зв'язків європейського поступу розповідає у роботі відомий український історик О. П. Моця. Зокрема автор доводить, що уже починаючи з часів формування Давньоруської держави із центром у Києві в кінці I тис. н. е., вона ніколи не перебувала в ізоляції від сусідніх її та більш віддалених народів: "про неї так чи інакше знали і чули

майже в усіх кінцях світу” (с. 130). Науковець відзначає значний поступ у вибудові міжнародних відносин за правління Ярослава Мудрого: “Русь стає справжньою європейською державою” (с. 130). Про особливості українських земель у міжнародному континуумі періоду Пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу та його наслідки для подальшого розвитку української державницької традиції йдеться у розвідці А. Г. Бульвінського. “Припинення існування останніх українських державних утворень доби Середньовіччя – незалежного Галицько-Волинського в 1349 р. й удільного Київського князівств у 1471 р. – й остаточне опанування українськими землями Великим князівством Литовським та Коронаю Польською, а з 1569 р. – і об’єднаною Річчю Посполитою, – на його думку, – не привело до зникнення України як суб’єкта міжнародних відносин з карти Європи” (с. 142). Науковець стверджує, що в надскладних геополітичних умовах “козацька консорція Військо Запорозьке, яка репрезентувала Україну зовнішньому світу, змогла не лише набути статусу суб’єкта міжнародних відносин, а й суттєво, а інколи й вирішально, впливати на перебіг боротьби трьох цивілізаційних світів за панування у регіоні Східної Європи” (с. 159). Так, зокрема, у часі Пізнього Середньовіччя і раннього Нового часу козацька Україна відіграла вирішальну роль у зупиненні експансії московського та мусульманського цивілізаційних світів у Східній Європі (с. 158).

На особливу увагу заслуговують матеріали академіка НАН України В. А. Смолія “Утвердження міжнародного статусу Української держави за Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.)”, у якому на основі величезного масиву історичних джерел і фактів переконливо доведено, що у здобутті козацькою Україною статусу рівноправного суб’єкта міжнародного життя провідна роль належить визначному українському державному діячеві Б. Хмельницькому, котрий сформував наріжні принципи зовнішньої політики, намагався створити ефективно діючу дипломатичну службу. Міжнародні відносини із зарубіжними країнами переважно перебували у веденні самого Б. Хмельницького. Про відмінності української цивілізаційної складової в Російській імперії та в Габсбурзькій монархії доби ХІХ – початку ХХ ст. детально розглянуто у матеріалах М. Є. Горелова. На думку автора, “Українська цивілізація витримала іспит існування в різних за своєю природою імперіях і після їх розпаду продовжила свій розвиток в нових соціально-політичних умовах” (с. 213).

У наступній, третій, частині монографії автори ретельно розглядають проблеми України у вимірах міжнародних потрясінь минулого століття. Історики компетентно визначають міжнародний контекст українського питання напередодні й в роки Першої світової війни, предметно аналізують міжнародні взаємовпливи в період української національно-визвольної революції та зовнішньополітичні орієнтації, детально описують здобутки і втрати українських державних утворень у захисті національних інтересів на міжнародній арені тієї пори (В. Ф. Солдатенко, В. М. Матвієнко, В. І. Головченко). Привертають увагу матеріали д.і.н., проф. А. І. Кудряченка “Карпатська Україна у геополітичній грі держав континенту”, де ґрунтовно проаналізовано проблеми Карпатської України, яка стала чинником геополітичної гри держав Європи напередодні Другої світової війни. Дослідження д.і.н., проф. В. І. Головченка демонструє оригінальне бачення взаємин України із європейською спільнотою після Другої світової війни “Обмеженість міжнародної правосуб’єктності УРСР у повоєнний період”. У своєму матеріалі автор відзначає відсутність у радянській Україні власної лінії міжнародної діяльності, “кричущу невідповідність між формальним зовнішньополітичним статусом України, що своєю участю в діяльності ООН дістала певне визнання світового співтовариства, та її фактичним становищем абсолютно залежної частини радянської імперії” (с. 324). Варто при цьому зауважити, що незважаючи на обмеженість з боку Кремля міжнародної правосуб’єктності УРСР у повоєнний час, її представництво у міжнародних організаціях поступово розглядалося, за участю УРСР у багатьох міжнародних організаціях були підготовлені чимало рішень, зокрема про ширше використання ядерної енергії, заборону пропаганди війни засобами масової інформації, захист культурних цінностей в разі збройного конфлікту, роль і значення регіональних та національних культур у системі світової культури та ін. Проте прискіпливий політичний

контроль Москви над міжнародною діяльністю УРСР у край стосунки з іншими, зокрема й Європейськими, країнами обмежував. Хоча за надскладних умов участь у роботі керівних органів і спеціалізованих установ ООН та в інших міжнародних організаціях давала змогу вітчизняній дипломатії інформувати світову спільноту про внутрішнє життя УРСР, долучатися до обговорення глобальних регіональних і міжнародних проблем, а часом вносити власні альтернативні пропозиції.

У рецензованій монографії ключовою є теза, що практика національного державотворення попередніх епох, особливо ХХ ст., не пройшла даремно. Здобувши у 1991 р. реальну національну державу, Україна стала на шлях суверенного розвитку і формування рівноправних відносин з європейськими державами, зрештою – з усім світом. У цьому зв'язку особливий інтерес викликають четверта частина “Незалежна Україна на шляху реалізації регіональних інтересів у Європі” та п'ята – “Геостратегічні пріоритети України у ХХІ столітті”, у яких йдеться про історичні умови виходу нашої держави на міжнародну арену як повноправного її суб'єкта та реалізації незалежною Україною своїх національних інтересів, з'ясовано динаміку міжнародного визнання й головні принципи зовнішньої політики сучасної України, її зовнішньополітичні пріоритети доби Незалежності, детально проаналізовано основні аспекти взаємин з європейськими країнами у контексті українського національного державотворення та новітнього облаштування континенту. Так, відомий український учений Л. В. Губерський у розвідці “Міжнародне визнання й головні принципи зовнішньої політики сучасної України” на високому професійному рівні характеризує особливості української зовнішньої політики, її цілі, характер, головні пріоритети, концепції зовнішньополітичної діяльності держави у континуумі загальносвітових міжнародних тенденцій. Основними завданнями зовнішньополітичної діяльності Української держави, на його думку, стали: захист національної державності, забезпечення територіальної цілісності та утвердження на міжнародній арені як самостійної незалежної держави. Перехід від багатовікового бездержавного існування до розбудови власної держави наповнив реальним змістом її зовнішньополітичну діяльність. У процесі становлення незалежної України її зовнішня політика відіграла суттєву роль в утвердженні міжнародного статусу української держави, створенні позитивного іміджу України у світі та визначенні її місця в сучасних світових процесах (с. 338).

Окремо слід згадати роботу І. Д. Дудко “Зовнішньополітичний профіль України періоду незалежності”, оскільки, як вона зазначає: “Зовнішня політика виявила себе як одна з найбільш важливих і водночас найбільш складних і суперечливих сфер діяльності державних структур незалежної України” (с. 342). Науковець слушно наголошує на тому, що важливість зовнішньої політики від початку 1990-х рр. зумовлювалась потребою входження країни як незалежного суб'єкта міжнародних відносин у світове співтовариство, а за цим забезпечення сприятливих умов для внутрішнього соціально-економічного розвитку. Останнє, зокрема, на її думку, “стало вагомим підґрунтям змінюваності позицій керівництва України щодо пріоритетів зовнішньої політики країни, уявлень щодо зовнішньополітичних шляхів реалізації національних інтересів, зміцнення безпеки країни протягом 1990-х – першої декади 2000-х рр. – від ідеї нейтралітету України на етапі суверенізації республіки до позиції багатовекторності країни протягом 1990-х рр., орієнтації на євроатлантичні інтеграційні формування із варіативністю зазначеного (від ідеї повного членства в НАТО до поглибленого співробітництва з Північноатлантичним альянсом) від початку 2000-х рр. і, нарешті, офіційного позиціонування України як позаблокової держави із збереженням євроінтеграційних орієнтирів як визначальних згідно з позицією державних структур початку 2010-х рр.” (с. 342).

У контексті реалізації регіональних інтересів України у Європі варто згадати матеріали про відносини з сусідніми державами – членами СНД і з країнами Вишеградської групи (Г. А. Максак), співпраці Києва з країнами Бенілюксу (А. І. Кудряченко), про особливості співробітництва України з державами Північної Європи (Р. А. Кривонос). Аналізуючи міжнародний контекст виходу України в якості суб'єкта міжнародних взаємин, у даній

монографії продовжили попередні дослідження зв'язків України з країнами Європи ґрунтовним викладом своїх досліджень стосовно нашої країни в регіональному вимірі. Розробка та наповнення реальним змістом відносин із безпосередніми сусідами, з найближчими регіональними європейськими об'єднаннями для Української держави є вкрай важливим завданням у зв'язку соціально-економічного та демократичного розвитку (с. 17).

У завершальній, п'ятій, частині монографії читачі мають нагоду ознайомитися з поглядами науковців щодо геостратегічних пріоритетів України у ХХІ ст. і місця нашої держави в контексті світ–системного аналізу, а також європейських і євразійських напрямках міжнародних зв'язків доби незалежної України, її ролі в європейських структурах безпеки і співробітництва. Виокремимо розділ академіка НАН України В. Г. Кременя і чл.-кор. НАПН України В. М. Ткаченка “Україна в контексті світ – системного аналізу”, в якому йдеться про історичні чинники й цінності ідеології лібералізму: проголошення державного суверенітету, перехід дієздатного та відповідального політичного класу до вільного ринку, створення нової якості влади та розбудова ефективної системи державного управління, що у підсумку забезпечувало б суспільний прогрес. “Лише на цій основі, – на їх погляд, – мислилися необхідні трансформаційні процеси для входження в сучасний глобалізований світ...” (с. 492). У розділі І. В. Богінської “Європейський і євразійський напрями міжнародних зв'язків незалежної України” стверджується, що “Порівняно стабільний розвиток незалежної України можна вважати одним з найбільших здобутків у звільненні постбіполярної Європи від розмежувальних ліній” (с. 519), а за всієї важливості євразійського напрямку пріоритетом української зовнішньої політики “була й залишається європейська інтеграція” (с. 528). У цьому ж контексті варто згадати також матеріали д.п.н., проф. провідного наукового співробітника Інституту європейських досліджень НАН України Л. Д. Чекаленко “Україна в європейських структурах безпеки і співробітництва”, І. С. Погорелової “Політика України щодо нерозповсюдження ядерної зброї”, М. А. Дмитренка “Європейська безпека та національні інтереси України”, В. В. Солошенко, Т. І. Шинкаренко “Еволюція політики Євросоюзу щодо України”. У цих розділах переконливо, на конкретних прикладах, аргументовано політику України щодо її місця в міжнародних організаціях континенту, нерозповсюдження ядерної зброї, системні підходи до проблеми європейської безпеки та захисту національних інтересів, а також подано еволюцію політики Євросоюзу щодо нашої держави, етапи підтримки євроінтеграційного курсу Києва. Науковці Я. О. Черногор та Б. І. Гуменюк аналізують здобутки та перспективи участі України у миротворчій діяльності та нові виклики й завдання національної дипломатії на сучасному етапі історичного розвитку, можливості дипломатичних представництв стосовно більш успішного позиціонування України в Європі та світі.

Новітнє дослідження авторами означеної монографії історії становлення міжнародних відносин України з європейськими країнами упродовж ІХ–ХХІ століть, визначення її ролі в сучасному європейському геополітичному просторі та регіональних інтересів й геостратегічних пріоритетів незалежної Української держави у довгостроковій перспективі створює міцну основу для реконструкції історичної пам'яті українців та творення нової європейської ідентифікації. А поєднання зусиль блискучих учених, які ґрунтовно вивчають історію України у всесвітньо-історичному контексті спричинило в цьому разі особливий ефект. Безумовно, це видання являє собою вагомий внесок у розвиток національної і зарубіжної історіографії. Можна сперечатися щодо оцінок тих чи інших фактів, але величезний масив історичного матеріалу із досліджуваної наукової проблеми дає поживу для роздумів і подальших студій. Автори монографії не обмежуються загальнотеоретичним аналізом історичного минулого європейськості України, а розглядають його особливості у сучасному облаштуванні континенту в широкому контексті світового розвитку, оскільки Русь-Україна – це своєрідний цивілізаційний усесвіт. Науковці переконливо доводять, що європейський вибір України – не стільки зовнішньополітичні завдання, скільки європейськості внутрішніх трансформацій. У пропонованій монографії автори слушно стверджують, що, вийшовши з тривалого спільного радянського минулого, Україна, на

відміну від багатьох пострадянських держав, буде своє майбутнє на основі європейських демократичних цінностей. Український народ зробив чіткий цивілізаційний вибір на користь європейської демократії, утвердження прав і свобод громадянина і, тим самим, суспільно-політичного входження до Європи. Інтегруючись до сучасних міжнародних відносин та реалізуючи євроінтеграційний курс, Україна разом з європейською спільнотою творить спільне майбутнє континенту, забезпечує незалежний поступ і входження до кола високо розвинутих постіндустріальних держав Європи та світу.

Тож дослідження історії України як важливого та органічного компонента загальноєвропейського історичного процесу, а відтак і в світовому концепті, у її розмаїтих зв'язках із західним світом сприятиме об'єктивному сприйняттю сучасниками історичного минулого українства, відходження від однобічної орієнтації у політичному, економічному і культурному розвитку України й відновленню штучно перерваного зв'язку із зарубіжжям у радянську добу. Наукові результати оригінального дослідження слугуватимуть міжнародному утвердженню України, зміцненню рівноправних відносин між народами, дадуть зрозуміти, що ми не самі, що народи усього світу з нами, а історія України є невід'ємною складовою всесвітньої, відкриватимуть Україну світу та світ Україні.

Рецензоване монографічне дослідження написане на високому теоретичному й методологічному рівні й, безперечно, стане у добрій нагоді як науковцям-історикам, політологам, фахівцям з міжнародних відносин, політикам і дипломатам, викладачам, учителям, студентам й учням загальноосвітніх шкіл, так й усім, хто цікавиться історією України у всесвітньому контексті, не байдужий до майбутнього України, спільного творення історії. Зауважимо, що ця книжка повинна здобути державну підтримку, її варто видати як соціально-значиме видання та забезпечити ним навчальні заклади всіх рівнів.

**Микола Алексієвець (Україна),
Леся Алексієвець (Україна)**